

دانشگاه سیستان و بلوچستان

تحصیلات تکمیلی

پایان نامه کارشناسی ارشد در تاریخ ایران اسلامی

عنوان:

جایگاه تجاری ایران در تجارت جهانی از زوال آق قویونلوها تا پایان صفویه

استاد راهنما:

دکتر کوروش صالحی

استاد مشاور:

دکتر محمدرضا فراهانی

تحقیق و نگارش:

زهرا امیرکافی کنگی

(این پایان نامه از حمایت مالی معاونت پژوهشی دانشگاه سیستان و بلوچستان بهره مند شده است)

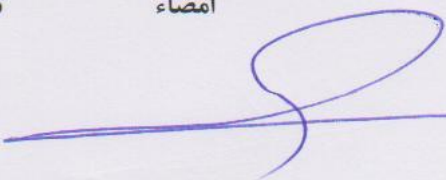
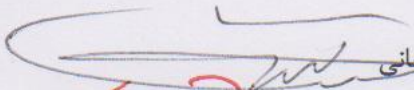

مهر ۱۳۹۰

بسمه تعالی

این پایان نامه با عنوان جایگاه تجاری ایران در تجارت جهانی از پایان آق قوبونلوه تا پایان صفویه قسمتی از برنامه آموزشی دوره کارشناسی ارشد تاریخ ایران دوره اسلامی توسط دانشجو زهرا امیرکافی کنگی با راهنمایی استاد پایان نامه دکتر کوروش صالحی تهیه شده است. استفاده از مطالب آن به منظور اهداف آموزشی با ذکر مرجع و اطلاع کتبی به حوزه تحصیلات تکمیلی دانشگاه سیستان و بلوچستان مجاز می باشد.

زهرا امیرکافی کنگی

این پایان نامه ۴..... واحد درسی شناخته می شود و در تاریخ ۹/۷/۱۵..... توسط هیئت داوران بررسی و درجه..... به آن تعلق گرفت.

نام و نام خانوادگی	امضاء	تاریخ
استاد راهنما: دکتر کوروش صالحی		
استاد راهنما:		
استاد مشاور: دکتر محمد رضا فراهانی		۹/۷/۱۵
داور ۱: دکتر محمد حاجی تقی		
داور ۲: دکتر محسن مرسلپور		
نماینده تحصیلات تکمیلی: آقای نورمحمد ناظریان		

دانشگاه سیستان و بلوچستان

تعهدنامه اصالت اثر

اینجانب زهرا امیرکافی کنگی تعهد می کنم که مطالب مندرج در این پایان نامه حاصل کار پژوهشی اینجانب است و به دستاوردهای پژوهشی دیگران که در این نوشته از آن استفاده شده است مطابق مقررات ارجاع گردیده است. این پایان نامه پیش از این برای احراز هیچ مدرک هم سطح یا بالاتر ارائه نشده است.

کلیه حقوق مادی و معنوی این اثر متعلق به دانشگاه سیستان و بلوچستان می باشد.

نام و نام خانوادگی دانشجو: زهرا امیرکافی کنگی

امضاء

تقدیم به:

او که نقطه امید و پایان تمام ناامیدی است

هم اینک که من بهاری نو شکوفا را رو به اتمام و به انتظار پاییزی پرثمر نشسته ام
این مجموعه را تقدیمی ناچیز می دانم به تمام کسانی که یاریم کردند تا ادامه دهم.

ایستادند تا بایستم

همگام قدم هایم شدند تا گام های موفقیتیم را یکی پس از دیگری بردارم

به نگاه مهربان و امید بخش مادرم

به دستان سبزو پرتلاش پدرم

به همسر مهربان و صبورم

سپاسگزاری

سپاس خدایی را که هرچه دارم از اوست و هرچه می‌خواهم از او. کسی که در تمام مراحل زندگییم همواره یاریم نمود و توان تحمل سختی‌ها را به من عطا کرد .

برای رسیدن به این هدف از راهنمایی‌های استادان گرامی بهره‌افری بردم. به همین جهت لازم می‌دانم مراتب قدردانی خود را از زحمات و راهنمایی‌های استاد راهنما جناب آقای دکتر کوروش صالحی که راهنمایی شایانی نمودند ابراز دارم و همچنین استاد مشاور آقای دکتر محمد رضا فراهانی کمال تشکر و قدردانی را دارم.

چکیده:

ایران به عنوان پل ارتباطی شرق و غرب در تجارت سنتی نقش به سزایی داشت. عبور دو جاده ابریشم و ادویه از شمال و جنوب این کشور و شاخه های متعدد آن، که مانند شاهراهی باعث تبادل کالا می شد، به این سرزمین نقش ارزنده ای در خصوص عبور دادن و داشتن سهم تولید در این بین اعطا نموده بود. با تشکیل دولت صفویه دوران استقلال و عظمت ایران تجدید شد و با احیای هویت و ملیت ایرانی، شرایط توسعه و ترقی در ایران به وجود آمد. یکی از این شرایط توسعه و رونق تجارت بین المللی در این دوران بود. اوج روابط تجاری ایران و اروپا را در دوره شاه عباس اول بود؛ چرا که شاه عباس با برقراری امنیت سیاسی و اقتصادی، ایجاد کاروانسرا، مبارزه با راهزنان و حفظ راهها، پشتیبانی از ترقی و رشد تجارت و صنایع و حرف توانست به امر تجارت رونق بخشد. در نتیجه این اقدامات روابط ایران و کشورهای اروپایی را فراهم آورد و باعث رقابت دولت-ها و کمپانی های مختلف را در تجارت ایران شد. از این رو معاهدات مختلفی در زمینه تجارت «به ویژه ابریشم» در این دوره بین ایرانیان و اروپاییان منعقد شد ابریشم در این دوره یک محصول استراتژیک محسوب می شد که شاهان صفوی تلاش کردند تا از آن برای رسیدن به اهداف سیاسی خود استفاده کنند. پرتغال و اسپانیا، انگلیس، هلند، ونیز، فرانسه و روسیه از مهم ترین کشورهایی بودند که با ایران روابط تجاری برقرار کردند.

کلمات کلیدی: صفویه، شاه عباس اول، ابریشم، انگلیس، هلند.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	فصل اول: کلیات تحقیق .....
۲	۱-۱- مقدمه .....
۵	۲-۱- بیان مسئله و سؤال های اصلی تحقیق .....
۵	۳-۱- فرضیه های تحقیق .....
۶	۴-۱- سابقه و ضرورت انجام تحقیق .....
۶	۵-۱- هدف از انجام تحقیق .....
۶	۶-۱- روش انجام تحقیق .....
۶	۷-۱- سازماندهی تحقیق .....
۷	۸-۱- معرفی برخی از منابع مهم تحقیق .....
۱۶	فصل دوم: پیشینه تجارت در ایران .....
۱۷	۱-۲- تجارت در ایران باستان .....
۲۲	۲-۲- تجارت ایران از پایان ساسانیان تا پایان آق قویونلوها .....
۲۹	فصل سوم: اقتصاد ایران عصر صفوی .....
۳۰	۱-۳- کشاورزی ایران عصر صفوی .....
۳۳	۲-۳- دام پروری ایران عصر صفوی .....
۳۵	۳-۳- نساجی و قالی بافی در دوره صفوی .....
۳۸	۴-۳- مالیات در دوره صفوی .....
۴۲	۵-۳- سایر درآمدها .....
۴۵	فصل چهارم: روابط ایران و اروپا در دوره صفویه قبل از جلوس شاه عباس اول .....
۴۶	۱-۴- روابط تجاری ایران و پرتغال قبل از جلوس شاه عباس اول .....
۵۰	۲-۴- روابط تجاری ایران و انگلیس قبل از جلوس شاه عباس اول .....
۵۸	فصل پنجم: روابط ایران و اروپا در دوره شاه عباس اول .....
۵۹	۱-۵- علت ترقی تجارت در زمان شاه عباس اول .....
۶۰	۱-۱-۵- انتقال پایتخت از قزوین به اصفهان .....
۶۱	۲-۱-۵- حمایت از تجار مسیحی .....
۶۵	۳-۱-۵- انحصار تجارت ابریشم .....
۶۸	۴-۱-۵- احداث راه ها و ایجاد امنیت در آن ها .....
۷۲	۵-۱-۵- احداث کاروانسرا در ایران .....
۷۵	۶-۱-۵- استفاده از آرامنه در تجارت بین المللی .....
۷۵	۱-۵-۶-۱- کوچ آرامنه به ایران .....

۷۸	..... امتیاز های شاه عباس به ارامنه..... ۱-۶-۲
۸۱	..... نقش ارامنه در تجارت جهانی..... ۲-۵
۸۹	..... روابط تجاری ایران و ونیز در دوره شاه عباس اول..... ۳-۵
۹۱	..... روابط تجاری ایران و اسپانیا در دوره شاه عباس اول..... ۴-۵
۹۶	..... روابط تجاری ایران و انگلیس در دوره شاه عباس اول..... ۵-۵
۱۰۳	..... ماموریت رابرت شرلی در انگلستان..... ۱-۵-۵
۱۰۵	..... مراکز تجاری انگلیس در ایران..... ۲-۵-۵
۱۰۵	..... روابط تجاری ایران و هلند در دوره شاه عباس اول..... ۶-۵
۱۱۳	..... مراکز تجاری هلند در ایران..... ۱-۶-۵
۱۱۵	..... فصل ششم: روابط تجاری ایران اروپا بعد از جلوس شاه عباس اول .....
۱۱۶	..... روابط ایران و اسپانی بعد از تصرف هرمز..... ۱-۶
۱۱۸	..... روابط تجاری ایران و هلند بعد از جلوس شاه عباس اول..... ۲-۶
۱۲۶	..... روابط تجاری ایران و انگلیس بعد از جلوس شاه عباس اول..... ۳-۶
۱۳۰	..... روابط تجاری ایران و فرانسه بعد از جلوس شاه عباس اول..... ۴-۶
۱۴۰	..... نتیجه گیری.....
۱۴۳	..... منابع و ماخذ.....
۱۵۱	..... پیوست ها.....

فصل اول

کلیات

ایران به واسطه موقعیت جغرافیایی خود که بین آسیای مرکزی و دریای سیاه و مدیترانه واقع شده، از قدیم شاهراه بین اروپا و محل مراودات ملل مغرب با آسیای مرکزی و خاور دور بوده و رفت و آمد از ایران انجام می شده است. تاریخ کمتر کشوری را می توان سراغ گرفت که در شروع و جریان حیات آن به اندازه تاریخ ایران با اقوام و ملل خارج از فلات ایران پیوند خورده باشد. ایران در طول تاریخ خود در هر دوره‌ای به عللی، توجه قدرت‌های خارجی را به خود جلب کرده است. این کشور از ابتدای تاریخ خود همواره نقش خود را به عنوان تنها پل ارتباطی بین شرق و غرب ایفا کرده است لذا چه جهان گشایان مغرب زمین که در سر هوای تسلط بر منابع سرشار هندوستان و چه جهان گشایان مشرق زمین که در سر هوای تسلط بر آسیای صغیر را داشتند، ناگزیر به عبور از این پل تاریخی بودند.

فینیقی‌ها اولین بازرگانانی بودند که در ساحل شرقی مدیترانه سکونت داشته و با ایران به روابط بازرگانی داشتند و این کشور بازار عمده تجارت دو قاره آسیا و اروپا و یا به عبارت دیگر بازار تجارتی دنیا محسوب می شد و همین امر باعث آشنایی ایرانیان به رموز تجارت شد. در حقیقت می توان گفت که موقعیت جغرافیایی ایران موجب ایجاد تاریخ بازرگانی در ایران گردید. روابط تجاری در ایران باستان نیز با تغییرات زیادی همراه بوده است به طوری که هر وقت پادشاه مقتدری زمام امور را در دست گرفته و توانسته امنیت را برقرار کند در پی بهبود اوضاع اقتصادی و روابط تجاری با اقصا نقاط جهان بوده است.

با حمله اعراب، بافت اجتماعی - اقتصادی ایران باستان از هم گسیخته شده و بر ویرانه های امپراتوری ساسانی، خلافت اسلامی پای گرفت، ایران برای قرن‌ها با جهان غرب رابطه سیاسی - تجاری مستقیم نداشت. با حمله مغولان بار دیگر تجارت سنتی ایران به خطر افتاد. هجوم مغولان اگرچه موجب نابودی بسیاری از دستاوردهای فرهنگی - تمدنی ایران گردید، اما با در هم شکستن حاکمیت ۵۰۰ ساله عباسیان موجب خروج ایران از انزوا و سیطره اعراب و در نتیجه تا حدودی به برقراری روابط بازرگانی با شرق و غرب انجامید اما این گونه تهاجمات در حالی در تاریخ ایران تکرار می شد که این کشور را از روند تولید به دلیل نابودی شهرها و مردمان خارج کرده و به تبادل کننده یا در بین دو قطب شرق و غرب تبدیل می نمود این در حالی بود که در غرب مسیر ترقی و تجارت متکی بر تولید از خیلی قبل آغاز شده و همچنان ادامه داشت.

پیدایش دودمان صفوی در آغاز قرن دهم ه. ق (شانزدهم م) در ایران، نه تنها برای این کشور و دولت های هم جوار آن، بلکه برای اروپا رویداد تاریخی مهمی بود. با ظهور صفویان، پس از سالیان دراز، ایران توانست دوباره به کشوری قدرتمند و مستقل مبدل گردید و به رقابتی نزدیک با امپراطوری عثمانی برخیزد. با تشکیل این سلسله، حکومت های ملوک الطوائفی از میان رفت و کم کم حکومت متمرکز همراه با وحدت مذهبی به وجود آمد و پس از قرن ها ایران وارد مرحله جدیدی گردید، که شباهتی به ادوار گذشته، نداشت.

سلسله صفویه توانست دوران استقلال و عظمت ایران قدیم را تجدید نماید و در کنار همسایگان قدرتمند سنی مذهب مانند عثمانی ها و ازبکان موجودیت خود را تثبیت کند و با احیای هویت و ملیت ایرانی زمینه های توسعه و ترقی را در همان مسیری که مدت ها قبل، غرب در آن گام نهاده بود، فراهم آورد.

یکی از زمینه هایی که در دوره مذکور از اهمیت خاصی برخوردار بوده است، اوضاع تجاری این دوره می باشد چرا که توسعه تجارت، باعث رشد صنعت و شکوفایی چرخه ی اقتصادی می گردد که آسایش رفاه و رشد فرهنگی و اجتماعی یک ملت را به دنبال دارد، صرف نظر از روابط سیاسی - تجاری محدودی که ایران در زمان حاکمیت مغولان با غرب داشت، دوره صفوی را می توان اوج روابط تجاری خارجی ایران طی نه قرن تاریخ اسلام با جهان دانست. در این زمان تحولاتی که در ممالک غربی رخ داده بود، موجب گسترش تجارت آن به سوی شرق شده بود. جمهوری های ایتالیایی به ویژه ونیزی ها از مدت ها قبل طلایه داران تجارت با شرق بودند اما دو حادثه موجب از بین رفتن این برتری شد: ۱- سقوط قسطنطنیه به دست سلطان محمد دوم معروف به فاتح در سال ۱۵۴۳م. و بسته شدن مهم ترین راه تجاری خشکی باعث گشایش راه دریایی در جنوب آفریقا گردید ۲- برقراری سلطه بر دریا توسط پرتغالی ها.

مقارن این رویدادهای خارجی، در داخل ایران نیز، شاه اسماعیل با ایجاد وحدت سیاسی و مذهبی سدی در مقابل توسعه طلبی های امپراتوری نیرومند عثمانی، که سودای خلافت اسلام را در سر می پروراند، به وجود آورد. هر چند مسیر مراودات تجاری ایران با اروپا توسط حکام عثمانی مسدود شده بود. اما جانشینان شاه اسماعیل به خصوص شاه عباس اول از پای ننشستند و راه های دیگری را جهت برقراری روابط تجاری با اروپا مد نظر قرار دادند و توانستند نظر اروپاییان را به خود جلب نمایند.

با اکتشافات دریایی جدید که توسط اروپاییان انجام گرفت، جاده ابریشم نقش کهن خود را به طور قابل ملاحظه ای از دست داد و حمل و نقل و تردد راحت، ارزان و مطمئن تر دریایی مورد توجه ملل اروپایی قرار گرفت و جایگزین جاده کهن ابریشم گردید لذا از آن پس ایران نه تنها به عنوان قسمتی از جاده ابریشم بلکه

به عنوان منبع ابریشم مورد توجه اروپاییان واقع شده. البته عامل وجود دولت عثمانی در غرب ایران که بر دول اروپایی فشار نظامی وارد نمود هم مزید بر این توجه گردید.

صاحب‌نظران معتقدند که دهه‌های آغازین قرن ۱۱ ه. ق که مقارن با ایام فرمانروایی شاه عباس اول (۱۰۳۸-۹۹۶ ه. ق / ۱۶۲۸-۱۵۸۸ م) است، اوج شکوفایی اقتصادی و اقتدار سیاسی و تجاری عصر صفویه است. در این مقطع در اقتصاد ایران پیشرفت و اعتلای مشخصی مشهود بوده است، تولید کالا به میزان قابل ملاحظه‌ای افزایش یافت و روابط کالا - پولی و بازرگانی به خصوص بازرگانی خارجی توسعه یافت. شاه عباس معتقد بود که از طریق تجارت، مملکت ایران ثروتمند خواهد شد، به همین دلیل تلاش کرد تا شرایطی که باعث رونق تجارت می‌شود را در ایران فراهم کند، از جمله ساختن راه‌ها و کاروانسرا و ایجاد امنیت در راه‌ها، تلاش برای جذب تجار غربی و به کارگیری تجار ارامنه در امر تجارت بین‌المللی در این راستا انجام شد.

اما دادوستد بین ایران و اروپا با دو مانع روبرو بود: یکی راه خشکی که با ترک‌های عثمانی برخورد می‌کرد و دیگری راه دریایی که در تسلط پرتغالیان بود. او می‌دانست که قبل از هر چیز باید این موانع را رفع کند. به همین جهت با اعزام سفرایی به دربار پادشاهان اروپایی سعی کرد تا با آن‌ها روابط سیاسی و تجاری برقرار کند، البته کشورهای اروپایی نیز آرزومند برقراری روابط دوستانه با دولت ایران بودند؛ آن‌ها هم از جهت مصالح سیاسی و هم اقتصادی می‌خواستند از قدرت شاه عباس برای تضعیف دولت عثمانی استفاده کنند و از کالاهای ایران مخصوصاً ابریشم که خریداران زیادی در اروپا داشت، بهره فراوان ببرند. با مرگ شاه عباس در سال ۱۰۳۸ ه. ق (۱۶۲۹ م) شکوه و جلال سلسله صفویه نیز به پایان رسید و روزگار ضعف و کاهش قدرت آن سلسله آغاز گردید. حکومت شاه صفی به عنوان نخستین پادشاهی که در حرمسرای سلطنتی تربیت شده بود، آغاز روند تنزل و سقوط سلسله (به استثنای درخشش اندک روزگار شاه عباس دوم (۱۰۷۷-۱۰۵۲ ه. ق) که به تدریج به اوج انحطاط خود در دوره سلطان سلیمان (۱۱۰۵-۱۰۷۷ ه. ق) رسید در نهایت با سقوط این سلسله در زمان سلطان حسین (۱۱۳۰-۱۱۰۵ ه. ق) پایان این دوره را رقم زد. از ویژگی‌های این دوران عدم کنترل تجارت، در هم ریختن وضع تجارت ابریشم که موجب تنزل تجارت و تقلیل حجم بازرگانی خارجی شد، کاهش تولیدات کشاورزی، نامرغوبی ابریشم خام، کاهش در آمد گمرکی بنادر و ناهنجاری وضعیت پولی و مسکوکات موجب افت شدید اقتصادی شد. این دوران مقارن با عصر رقابت کمپانی‌های هلندی، انگلیسی و فرانسوی برای به دست آوردن امتیازات جهت رسیدن به اهداف خود بود. حقیقت این بود که جامعه ایران از موقعیت قطبی خود (سیاسی و اقتصادی) به سوی موقعیت حاشیه‌ای و انزوای اقتصادی در حال افول بود.

۱-۱- بیان مسئله

ارتباط تجاری بین شرق و غرب از سالیان دور در جریان بوده، اما به علت بحران‌های سیاسی و اجتماعی در عمل با مشکل مواجه شده و به کندی صورت می‌پذیرفت. ارتباط عملی بین شرق و غرب در تاریخ جهان به وسیله فتوحات چنگیزخان با ایجاد یک امپراتوری یکپارچه عملی گردید. علی‌رغم ویرانی‌های عظیم که فتوحات مغولان در کشورهای آسیایی و اروپایی به بار آورده بود نه تنها مناسبات بازرگانی میان ممالک مزبور قطع نشد بلکه تجارت رونق فراوان یافت. خان‌های مغول در ایران و چین نفع خویش را در حمایت از تجارت کاروانی که در دست شرکت‌های تجاری مسلمان بود، می‌دانستند که این شرکت‌ها را اورتاق می‌گفتند. کار این شرکت‌ها تجارت بین‌المللی بود و اغلب هر آن چه مورد نیاز اعیان بود را خرید و فروش می‌کردند.

در دوره تیموریان و پس از آن، تجارت سنتی و کاروانی تداوم داشت که با توجه به استقرار سلسله‌های کوچک ترکان در بیزانس، تجارت با غرب از سهولت بیشتری برخوردار شد به گونه‌ای که بازرگانان ونیزی و جنوایی به تجارت با ایران اقدام کردند. پس از فتح قسطنطنیه و انسداد راه‌های خشکی به سوی اروپا، بنادر و جزایر ایرانی از اهمیت بیشتری برخوردار شده و راه‌های تجارت از شمال به جنوب ایران تغییر مسیر داد. با استقرار حکومت صفویان و با برقراری امنیت در ایران، روابط تجاری ایران با دنیای غرب و شرق گسترش یافت. استقرار قدرت‌های استعمارگر اروپایی در تنگه‌های استراتژیک آبی جهان، باعث ورود ایران به عرصه بین‌المللی این کشمکش‌ها شد و مناسبات تجاری نیز با این ضرورت‌های استعماری پدید آمد به گونه‌ای که تمام کمپانی‌های اروپایی در ایران دارای دفاتر و باراندازهایی شدند که خود این رقابت‌ها شکوفایی اقتصادی ایران را به دنبال داشت. این پژوهش در صدد است تا روند تجاری ایران را در دوره مورد نظر بررسی کند. و به سؤالات زیر پاسخ دهد:

۱- آیا روابط تجاری قبل از صفویه هم در جریان بوده است؟

۲- آیا صفویان از رقابت‌های استعماری در جهت تقویت تجارت خود استفاده بردند؟

۱-۲- فرضیه‌های تحقیق

۱- روابط تجاری قبل از صفویه هم در جریان بوده است.

۲- آیا صفویان از رقابت‌های استعماری در جهت تقویت تجارت خود استفاده بردند.

۱-۳- سابقه و ضرورت تحقیق:

در مورد تجارت دوره صفویه کتابی مختص به این موضوع تدوین نشده، اما روابط تجاری نیز در کنار سایر موضوعات به طور حاشیه‌ای مورد توجه واقع شده از جمله این کتاب‌ها می‌توان به کتاب تاریخ ایران و جهان آقای عبدالحسین نوایی، کتاب روابط خارجی ایران از آقای هوشنگ مهدوی، ایران در زمان صفویه احمد تاجبخش و ایران عصر صفوی راجر سیوری اشاره نمود.

۱-۴- هدف از انتخاب موضوع

از آن‌جا که کتاب مستقلی درباره روابط تجاری و تجارت بین‌المللی ایران عصر صفوی نوشته نشده، انجام تحقیق کامل مختص این موضوع جهت روشن شدن بخشی از زوایای پنهان تاریخ این سرزمین به خصوص تاریخ تجاری و اقتصادی آن، هدف اصلی این پژوهش است.

۱-۵- روش انجام تحقیق

این تحقیق از نوع تحقیق تاریخی و روش انجام آن روش کتابخانه‌ای است. تحقیق تاریخی بر موضوعی معین که در گذشته و در یک مقطع زمانی مشخص اتفاق افتاده، صورت می‌گیرد. تلاش محقق در آن است که حقایق گذشته را از طریق جمع‌آوری اطلاعات، ارزشیابی و بررسی کند. صحت و سقم این اطلاعات همراه با ترکیب دلایل مستدل و تجزیه و تحلیل آن‌ها صورتی منظم و عینی ارائه کند و بنابراین در این روش بر اساس روابط علی و معلولی و توالی و ترتیب زمانی به سازماندهی اطلاعات پرداخته شده است.

۱-۶- سازماندهی پایان‌نامه

پایان‌نامه حاضر با عنوان جایگاه تجاری ایران از پایان آق‌قویونلوها تا پایان صفویه در تجارت جهانی به بررسی تجارت بین‌المللی ایران با کشورهای اروپایی می‌پردازد. این تحقیق از یک فصل کلیات و پنج فصل مرتبط با هم نگارش یافته است. بعد از فصل کلیات در فصل دوم به طور خلاصه به روابط تجاری ایران در دوره‌ی باستان و ایران اسلامی تا پایان آق‌قویونلوها پرداخته شده است.

در فصل سوم به اقتصاد عصر صفویه شامل کشاورزی، دامپروری، نساجی، مالیات‌ها و سایر درآمدها اشاره شده است. در فصل چهارم که در حقیقت آغاز موضوع پایان‌نامه است، به روابط تجاری صفویان قبل از

جلوس شاه عباس اول اشاره شده است. حضور پرتغالی‌ها در خلیج فارس و در اختیار گرفتن انحصار تجارت این منطقه و تلاش انگلیسی‌ها جهت باز کردن مسیر تجارتي جدید در شمال ایران از مهم‌ترین بحث‌های فصل هستند. در فصل چهارم که مهم‌ترین و طولانی‌ترین فصل این پایان‌نامه است، از روابط تجاری ایران و اروپا در دوره شاه عباس اول صحبت شده است. هم‌چنین به عواملی که باعث رونق تجارت و حضور تجار خارجی در ایران عصر صفوی شده پرداخته شده است. به همین جهت به موضوعاتی چون انتقال پایتخت به اصفهان، احداث کاروانسرا، احداث و امنیت در راه‌ها، انحصار تجارت ابریشم و حمایت از تجار مسیحی اشاره شده است. مهم‌ترین رخداد تجاری این دوره حضور کمپانی‌های تجاری انگلیس و هلند در عرصه تجارت دریایی و اخراج پرتغالی‌ها از هرمز و پایان سلطه آن‌ها بر تجارت دریایی بود. فصل آخر نیز از روابط تجاری ایران و اروپا بعد از شاه عباس اول سخن به میان آمده است. در این فصل به رقابت هلند و انگلیس در تجارت ایران اشاره شده است، که هلندی‌ها موفق شدند بخش اعظم تجارت این منطقه را به دست گیرند و هم‌چنین از حضور کمپانی فرانسه به عنوان قدرتی تازه نفس برای تجارت در عصر صفوی در خلیج فارس سخن گفته شده است

۷-۱- معرفی منابع

۱- تاریخ عالم‌آرای عباسی

یکی از مورخان عصر صفوی در قرن یازدهم ه. ق، «اسکندر بیک ترکمان» ملقب به منشی می باشد که اصل او از ایل چادر نشین ترکمانان آذربایجان بوده است، ولی در ۹۶۸ ه. ق / ۱۵۶۱ م متولد شد و در ۱۰۴۳ ه. ق / ۱۶۳۲ م درگذشت. او نخست جزو نگهبانان شاهی و سپس در دستگاه مرکزی حکومت شاه عباس خدمت کرد، اسکندر بیک منشی با استفاده از بایگانی دولتی که در دسترس داشت و این که شاهد عینی و یا شریک بسیاری از وقایع سیاسی بود در سال ۱۰۳۹ ه. ق / ۱۶۲۹ م. تاریخ حکومت شاه عباس اول را تحت عنوان «تاریخ عالم‌آرای عباسی» و در سه جلد به نگارش درآورد که بر یک مقدمه، دو صحیفه و یک خاتمه شامل است: مقدمه مشتمل است بر مطالبی که مؤلف از «احسن التواریخ» حسن روملو و دیگران اقتباس کرده است و شرح حوادث تاریخ ایران در دوران نخستین سلاطین صفویه تا سال ۹۷۹ ه. ق را در بردارد، در صحیفه نخست مؤلف حوادث تاریخ ایران را به تفصیل و از سال ۹۷۹-۹۹۶ ه. ق تاریخ تولد شاه عباس اول تا جلوس وی بر تخت سلطنت شرح داده است.

صحیفه دوم مرکب از دو مقصد است؛ یکی در شرح وقایع سی سال اول سلطنت شاه عباس از ۹۹۶- ۱۰۲۵ هـ.ق و دیگری شامل وقایع دورانی است که از سال ۱۰۲۵ هـ.ق شروع شده پایان آن سال ۱۰۳۸ هـ.ق سال درگذشت شاه عباس اول می‌باشد. به استثنای مقدمه که مطالب آن از اسناد و مدارک نویسندگان گذشته اقتباس شده است. عالم آرای عباسی حاوی اطلاعات سودمندی در ارتباط با تاریخ اواخر قرن دهم و اوایل قرن یازدهم ه.ق است. مؤلف به پیروی از نویسندگان پیش از خود به رویدادهای نظامی توجه زیادی مبذول داشته است. او در کتاب خود به مسائل اقتصادی، پیشرفت کشاورزی و صنعت اشاره کرده است و در بخش‌های مختلف درباره‌ی انواع مالکیت ارضی، قبائل چادرنشین و رؤسای آن‌ها به تفصیل سخن رفته است. این کتاب یکی از منابع معتبر به شمار می‌آید، حتی در حیات مؤلف نیز مورد توجه قرار گرفته است، به گونه‌ای که به وی پیشنهاد شد که خود ذیلی بر آن بنویسد که اسکندر بیگ کار خود را ادامه داد و شرح حوادث پنج سال اول سلطنت سام میرزا (شاه صفی) را تا ۱۰۴۳ هـ.ق نوشت اما مرگ به او امان نداد.

۲- روزنامه ملاجلال یا تاریخ عباسی

از دیگر آثاری که درباره‌ی دوره حکومت شاه عباس اول نوشته شده است، «تاریخ عباسی ملاجلال الدین محمد منجم یزدی» است که شامل رویدادهای تاریخی سال‌های ۹۷۹ تا ۱۰۲۰ هـ.ق است و اطلاعات سودمندی را درباره سلطنت شاه اسماعیل دوم و سلطان محمد خدابنده و ایام شاه عباس اول، ارائه داده است. ملاجلال از منجمان معروف دربار شاه عباس بود، وی مردی ادیب، منجم و منشی و مورخ بود، شاه عباس او را احترام می‌گذاشت و احکام او را بدون درنگ و بی‌هیچ تغییر به مرحله اجرا درمی‌آورد، تاریخ ولادت او معلوم نیست. اما آن چه مسلم است اینکه در زمانی که شاه عباس در هرات بود، ملاجلال در کار خود کارآزموده و معروف خاص و عام بود و پس از آن که فرمانروای خراسان شد به او پیوست و تا پایان عمر ۱۰۲۹ هـ.ق به مدت ۳۴ سال در خدمت شاه عباس و مورد اکرام او بود.

ملاجلال در تاریخ عباسی، وقایع اواخر دوران سلطنت شاه طهماسب صفوی از درگیری‌های قزلباشان در امر جانشینی شاه، کشته شدن حیدر میرزا وقایع مربوط به شاه اسماعیل دوم و حوادث بیست و چند سال از دوران شاه عباس اول سخن می‌گوید، در واقع دومین و طولانی‌ترین بخش این اثر مربوط به وقایع سال‌های ۹۹۰ تا ۱۰۲۱ هـ.ق است که اخبار و وقایع سه دهه‌ی تکاپو و تلاش‌های سیاسی حکومت شاه عباس اول در آن ترسیم شده است، این اثر می‌تواند مکمل مجموعه بزرگ اخبار اسکندر بیک منشی در عالم آرای عباسی به

شمار رود، در این کتاب، روز و ساعات وقوع حوادث مهم ذکر گردیده و با نقل ماده تاریخ‌های مناسب به ضبط و حفظ آن کمک کرده است، «اگرچه جلال‌الدین منجم واقعه نگاری خود را در قالب سال نگاری ارائه داده، ولی نظر به اهمیت وقایع و انتخاب آن‌ها، گزارش خود را به گونه روزانه تدوین کرده است. انتخاب این قالب برای تدوین وقایع سوای بدیع بودن آن در تاریخ نگاری جهان ایرانی شناخت دقیق وقایع را پیش از قالب‌های پیشین تاریخ‌نگاری میسر می‌سازد.» (مصدق، ۱۳۷۹: ۴۰)

ملاجلال ضمن رویدادهای سیاسی آن زمان، به اقدامات سیاسی - نظامی شاه عباس، اشاره می‌کند. او سخت‌گیری‌های شاه عباس اول در مقابله با تحصیل‌دارانی که مالیات به احجاف از مردم می‌گرفتند را در کتابش آورده است. هم‌چنین به نقش بازار در اقتصاد اصفهان زمان شاه عباس توجه کرده است، از بازارهای مختلفی مثل چهارباغ و ... نام برد که مکان‌های دادوستد بود. وی قریب ۳۵۰ بیت شعر در ۱۱۰ صفحه از صفحات کتاب خود آورده که هر کدام تاریخ واقعه‌ای را مشخص می‌نماید، ترکیبات و لغات مناسب در کتاب به کار برده به طوری که کتاب به صورت یک مجموعه تاریخی، ادبی و اجتماعی درآمده است، این مورخ نیز با دیدی موافق دولت صفویه نگارش تاریخ خود پرداخته است، از کتاب تاریخ عباسی یا روزنامه ملاجلال دو نسخه خطی در کتابخانه ملی و دیگری در کتابخانه ملک موجود است.

۳- سفرنامه برادران شرلی

در سال ۱۰۰۷هـ.ق هیأتی مرکب از بیست و پنج نفر انگلیسی به ریاست شخصی موسوم به سرآنتونی شرلی به ایران آمد، از جمله همراهان او، برادرش رابرت شرلی بود که در قزوین به خدمت شاه عباس رسید، برادران شرلی از طبقه اشراف انگلستان بودند که در پی تحصیل ثروت و شهرت با جمعی از انگلستان به ایران آمده بودند. آنتونی ابتدا در ونیز با یک تاجر ایرانی آشنا شده و مطالبی راجع به ایران تحقیق کرده بود و سپس به یک سیاح ایتالیایی به نام «آنجلو»^۱ برخورد کرده و از او نیز شرح مفصلی درباره‌ی دلآوری و بخشندگی و دوستی شاه عباس نسبت به مسیحیان شنیده و این سخنان وی را در عزیمت به ایران مصمم ساخته بود. برادران شرلی سپس به همراه همان آنجلو روی به ایران نهادند، آنجلو شانزده سال به سیاحت پرداخته بود و به بیست و چهار زبان سخن می‌گفت، مأموریت آنتونی آن بود که شاه عباس را به جنگ با دولت عثمانی برانگیزد و میان ایران و انگلستان روابط بازرگانی برقرار سازد، شاه عباس که همیشه می‌خواست با پادشاهان اروپا بر ضد

^۱ - Anjelo

سلطان عثمانی متحد شود از آمدن برادران شرلی به ایران خرسند شد و ایشان را با محبتی تمام پذیرفت، «در اواخر سال ۱۰۰۷ ه.ق شاه عباس آنتونی شرلی را به همراهی حسینعلی بیگ بیات به دربارهای اروپایی فرستاد تا هم درباره‌ی فروش ابریشم با این دولت‌ها قراردادهایی را منعقد سازد و هم اتحادیه‌ای بر ضد دولت عثمانی تشکیل دهد.

به موجب پیشنهادهای شاه عباس، ایران حاضر شد با انگلستان قرارداد دوستانه‌ای منعقد و در امور بازرگانی برای اتباع آن دولت در ایران تسهیلاتی فراهم سازد، همچنین شاه ایران حاضر بود ابریشم ایران را که بیشتر از خاک عثمانی به اروپا فرستاده می‌شد، با شرایط عادلانه، منحصراً به وسیله کشتی‌های انگلیسی و بازرگانان آن کشور از راه خلیج فارس و جنوب آفریقا به انگلستان و سایر ممالک اروپا بفرستد و در عوض کالاهای انگلیسی نیز به همان طریق به بنادر خلیج فارس و از آن جا به بازارهای ایران برده شود، تا هم ابریشم و سایر کالاهای ایران و شرق ارزان‌تر به اروپا برسد و هم از سود سرشاری که بازرگانان و عمال عثمانی از این طریق می‌بردند جلوگیری شود، در میان را بین شرلی و حسینعلی بیگ اختلافاتی رخ داد و شرلی از او جدا شده به اسپانیا رفت و دیگر برنگشت.

برادران شرلی خدماتی را نیز در تعلیم و تربیت سپاه ایران انجام دادند و از طریق ارتش ایران با سلاح‌های آتشین آشنایی بیشتری پیدا کرد. اغلب معمول شدن نظام جدید و گسترش کاربرد اسلحه را در ارتش ایران نتیجه راهنمایی‌ها و تعلیمات برادران شرلی دانسته‌اند با وجود این اگر در سفرنامه برادران شرلی دقت کنیم در ذکر ویژگی‌های اولین شهر مرزی ایران می‌گوید: که قریب صد نفر قراول در آن جا وجود داشتند که همگی سوار بودند و لباس قرمز پوشیده و عمامه‌ی قرمز با پره‌های قرمز به سر می‌نهادند و همیشه تیر و کمان و شمشیر و نیزه و اسلحه همراه داشتند. (شرلی، ۱۳۶۲: ۷۰) مطلب فوق شاهی بر مجهز بودن ارتش ایران به سلاح آتشین قبل ورود برادران شرلی به ایران است برخی معتقدند در زمان حسن بیگ (اوزون حسن) آق قویونلو تفنگ در ایران رواج داشت. ولی به احتمال زیاد در زمان شاه اسماعیل از آن استفاده‌ای نمی‌شد که شکست چالدران را همراه داشت، با این حال در زمان شاه طهماسب اول ایران در ارتباط با اروپاییان کاربرد سلاح آتشین در ایران رواج یافت. آمدن برادران شرلی موجب استعمال بیشتر نوع سلاح در ارتش ایران شد. پس از آنتونی برادرش رابرت شرلی دو نوبت از جانب شاه عباس برای ارتباط با اروپا عازم شد اما نتیجه‌ای حاصل نشد، ورود برادران شرلی به اصفهان ما را با فعالیت‌های اقتصادی شهر در آن زمان آشنا می‌سازد، از وجود کارخانه‌های صنعتی از جمله صنعت ساخت اسلحه و توپ و به کار گرفتن عده‌ای از مردم اصفهان در این

کارگاه‌ها یا از وجود امنیت در شهر که خود مقدمه‌ای برای رشد اقتصاد و سرمایه‌گذاری در آن زمینه را ایجاد می‌کند

در سفرنامه برادران شرلی از وفور محصولات کشاورزی در اصفهان و زیبایی و تجمع مردم در بازارهای شهر برای داد و ستد سخن رفته است. برادران شرلی نه فقط برای تحریک پادشاه ایران برای مقابله با عثمانی بلکه برای ارتباط بازرگانی نیز به ایران آمدند، اگر در کشوری زمینه برای ارتباط تجار حاصل نشود، شکوفایی اقتصادی رخ نمی‌دهد. این سفرنامه برای شناخت عدالت اقتصادی شاه عباس در شهر اصفهان و آشنایی با هزینه‌های زندگی مردم در آن دوران مفید می‌باشد، شرح مسافرت برادران شرلی و هیأت آن‌ها به ایران را یکی از همراهانش به نام «جرج مانورینگ» (Jorj Manoring) تحت عنوان «سفرنامه برادران شرلی نوشته است و آن کتاب هر چند تفصیلی ندارد، ولی متضمن نکات ارزنده بسیاری است، نسخه‌ی اصلی سفرنامه آنتونی به عنوان «سفر آنتونی شرلی، گزارش سفرهایش در ایران» در کتابخانه آکسفورد موجود است، سفرنامه برادران شرلی را آوانس خان مساعد السلطنه از ارامنه دانشمند ترجمه کرده و ترجمه او در سال ۱۳۳۰ ه.ق در تهران به اهتمام علیقلی خان بختیاری سردار اسعد چاپ شده است. (ثواقب، ۱۳۸۰: ۲۳۳)

به کوشش علی دهباشی نیز بار دیگر در سال ۱۳۶۲ ه.ش توسط انتشارات نگاه در تهران چاپ شد.

۴- سفرنامه پیتر و دلواله:

از جمله اروپاییانی که در دوران صفویه به ایران آمده‌اند «پیتر و دلواله» ایتالیایی است وی در سال ۱۵۸۶م/۹۹۵ ه.ق در شهر رم متولد و تحصیلات خود را در آن شهر در رشته‌ی ادبیات و حقوق به پایان رساند، در این هنگام بین پاپ پل پنجم و جمهوری و نیز بر سر مسائل مذهبی جنگ در گرفته بود.

پیتر و دلواله در جرگه‌ی هواخواهان پاپ درآمد و پس از خاتمه‌ی آن جنگ با کشتی‌های جنگی اسپانیایی به جنگ دزدان دریایی به سواحل آفریقا رفت و سپس به رم بازگشت و از آن جا به ناپل رفت. و پس از پنج سال اقامت در آن شهر به عنوان زیارت بیت المقدس به استانبول و قاهره و از آن جا به بیت المقدس و دمشق و حلب و بغداد سفر کرد. در این شهر با دختر آسوری ازدواج کرد. پیتر و دلواله در محرم سال ۱۰۲۶ ه.ق/ ژانوی ۱۶۱۷ م. از طریق قصر شیرین به همدان و از آن جا به اصفهان قدم نهاد، یازده ماه اقامت وی در پایتخت شاه عباس اول طول کشید، هدف وی از آمدن به دربار شاه عباس تشویق او برای نبرد با عثمانی‌ها بود که این ارتباطها بیشتر در حد صحبت و مکاتبه بود و صورت عملی به خود نگرفت. دلواله در سفرنامه‌اش از مطالب گوناگون